

دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

الهه کولایی^۱

سید مهدی حسینی تقی آباد^۲

دیپلماسی علمی در پرتو رشد پرشتاب و نقش روزافزون دانش و فناوری در زندگی انسان‌ها در قرن بیست و یکم، اهمیتی فزاینده در عرصه روابط بین‌الملل یافته است. گرایش ایران به پیشرفت در حوزه‌های علم و فناوری و دستاوردهای این کشور در این زمینه‌ها از یک سو و از سوی دیگر، رویکرد دستگاه دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران در به‌کارگیری قدرت نرم، معطوف به افزایش همکاری‌ها با همسایگان، دیپلماسی علمی را به‌منزله ابزاری مناسب در جهت یاری ایران برای تحقق اهدافش معطوف به پیشرفت در حوزه‌های علمی و فناوری و همچنین ارتقا مناسبات با همسایگان، معرفی می‌کند. در این چارچوب، مقاله حاضر به بررسی دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان به‌منزله یکی از همسایگان، اختصاص یافته است. پرسش اصلی مقاله این است که «جایگاه و ابعاد دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان چیست و در جهت ارتقا این شکل از دیپلماسی چه راه‌کارهایی وجود دارد؟» فرضیه مقاله این است که «دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان متناسب با ظرفیت‌های موجود نبوده و در همه ابعاد آن بخش‌های دیده نشده‌ای وجود دارد که نیازمند ابتکارهایی برای ارتقا است». در این مقاله از روش توصیفی - تحلیلی برای تبیین مطالب استفاده شده است.

واژگان کلیدی: دیپلماسی علمی، ایران، ارمنستان و قفقاز جنوبی.

---

^۱ نویسنده مسئول، استاد گروه مطالعات منطقه‌ای، گرایش مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، دانشگاه تهران، ایران.

Email: ekolaee@ut.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه تهران، ایران.

Email: mehdiabad@ut.ac.ir

- این مقاله علمی - پژوهشی می‌باشد. تاریخ دریافت ۹۸/۸/۷ و تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۱۴

مقدمه

قفقاز جنوبی به‌مثابه بخشی از محیط پیرامونی جمهوری اسلامی ایران، تاریخ طولانی مشترکی با ایران دارد. ایران با سه کشور قفقاز جنوبی و به‌ویژه دو همسایه هم‌مرز خود یعنی جمهوری آذربایجان و ارمنستان طیف متنوعی از پیوندها از دین و زبان تا فرهنگ و تاریخ دارد. پیوندهایی که با مهیا ساختن فرصت‌های پرشمار، پیچیدگی‌هایی نیز در روابط دو طرف ایجاد کرده است. قفقاز جنوبی به‌منزله منطقه‌ای میان ایران و ترکیه و روسیه، عرصه کنشگری قدرت‌های بزرگ جهانی نیز است. مجموعه‌ای از عوامل از جمله موقعیت ژئوپلیتیک این منطقه در محل اتصال آسیا و اروپا، پدیدار شدن به‌مثابه یکی از نقاط تلاقی اسلام و مسیحیت از دیرباز تا کنون، بهره‌مندی از منابع زیرزمینی غنی به‌ویژه در حوزه نفت و گاز و قرارگیری در مسیر حمل‌ونقل شمال - جنوب و شرق - غرب و پیچیدگی‌های زیاد درونی، آن‌را به دیگی جوشان تبدیل کرده است. مجموعه‌ای از بحران‌های منجمد در این منطقه از قره‌باغ کوهستانی تا آبخازیا و اوستیای جنوبی محصول این وضعیت است. ایران به‌مثابه یک کنشگر ثبات‌ساز در قفقاز جنوبی در حدود سه دهه سپری‌شده از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان، تلاش‌های بسیاری برای حفظ مناسبات دوستانه با سه کشور قفقازی به انجام رسانده است.

در منظومه مناسبات میان کشورهای قفقاز جنوبی و همسایگان پیرامونی در نتیجه پیشینه‌های تنش‌آلود و بغرنج در روابط، نظیر مسئله ترکی - ارمنی و یا جنگ اوت ۲۰۰۸، شاهد شرایطی هستیم که ترکیه و ارمنستان از ۱۹۹۳ تاکنون فاقد روابط رسمی سیاسی بوده و مرزشان مسدود است و تلاش‌ها برای مصالحه ترکی - ارمنی در سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۹ نیز در نهایت به ناکامی منتهی شد و از سوی دیگر بعد از وقوع درگیری نظامی بین گرجستان و روسیه در اوستیای جنوبی و آبخازیا در اوت ۲۰۰۸ روابط رسمی دو کشور قطع شده است و کماکان کوشش‌ها برای عادی‌سازی روابط مسکو - تفلیس به نتیجه نرسیده است. در این میان جمهوری اسلامی ایران تنها ضلع از مثلث کشورهای پیرامونی قفقاز جنوبی است که به‌رغم تمامی فراز و فرودها و بحران‌ها و مسایل پیچیده‌ای که طی حدود سه دهه سپری‌شده از استقلال کشورهای قفقاز جنوبی در مناسبات دوجانبه تهران و این کشورها و به‌ویژه در بسیاری از موارد تحت تأثیر طرف‌های ثالث رخ داده است، موفق به حفظ سطحی پذیرفتنی از مناسبات با این همسایگان شده و بر خلاف دو دیگر همسایه

پیرامونی قفقاز جنوبی، همواره روابط رسمی و به‌طور عمده دوستانه و معطوف به همکاری و هم‌افزایی با هر سه کشور این منطقه داشته است. دستاوردی که یکی از نقاط موفق کارنامه قفقازی دستگاه دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود.

کارنامه دیپلماسی ایران در قفقاز جنوبی در کنار فرازها، فرودهایی را نیز شامل می‌شود ولی آنچه که پیداست، امکان عبور از تنگناها و محدودیت‌ها و توسعه مناسبات و افزایش دستاوردها در روابط متقابل و چندجانبه، متکی بر ظرفیت‌های چشمگیر است. در این جهت، استفاده از ابتکارها در حوزه دیپلماسی و به‌ویژه جنبه‌های به‌نسبت مغفول در این عرصه ضرورت دارد. بی‌گمان ارتقا دیپلماسی علمی در روابط با این همسایگان یکی از راه‌کارهای مقتضی است. مناسبات ایران و ارمنستان با توجه به روابط سیاسی خوب دو طرف و اراده‌های معطوف به ارتقا همکاری، گزینه مناسبی برای مطالعه موضوع دیپلماسی علمی در روابط جمهوری اسلامی ایران با همسایگان است. از این‌رو در این مقاله با معرفی دیپلماسی علمی و جایگاه آن در روابط بین‌الملل، رویکرد جمهوری اسلامی ایران در به‌کارگیری این شکل از دیپلماسی در روابط با ارمنستان بررسی می‌شود. پرسش اصلی این نوشتار این است که «جایگاه و ابعاد دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان چیست و برای ارتقا این شکل دیپلماسی چه راه‌کارهایی وجود دارد؟» فرضیه نویسندگان این است که «دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان با ظرفیت‌های متنوع موجود متناسب نبوده و در همه ابعاد آن بخش‌های دیده نشده‌ای وجود دارد که نیازمند ابتکارهایی برای ارتقا است». در این مقاله پس از بررسی جایگاه و ابعاد دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان به آسیب‌شناسی و ارائه راه‌کارهایی برای ارتقا دیپلماسی علمی ایران در روابط با این کشور پرداخته می‌شود. در این مقاله از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است.

چارچوب مفهومی

با توجه به این مفهوم که دیپلماسی علمی^۱ استفاده از تعاملات علمی بین ملت‌ها برای حل مسایل مشترک مبتلابه انسان‌ها و ایجاد همکاری‌های بین‌المللی سازنده و دانش‌محور است (The Royal Society, 2010:13)؛ این مفهوم در قرن بیست‌ویکم و در نتیجه

^۱ Science Diplomacy

پیشرفت‌های بزرگ در تمامی حوزه‌های علم و فناوری، توجهی بیش از پیش را به خود جلب کرده است. آنچه اکنون به منزله دیپلماسی علمی مطرح است در تاریخ روابط خارجی در چارچوب همکاری‌های علمی و فنی بین کشورها وجود داشته است؛ تفاوت در گسترش و اهمیت این مفهوم است. از سوی دیگر، اصطلاح «دیپلماسی علمی» به نسبت جدید است و بازتاب‌دهنده تلفیق دو مؤلفه پیش‌تر مجزا یعنی «علم» و «دیپلماسی» است (Hormats, 2012). دولت‌ها از راه دیپلماسی علمی، علایق و منافع‌شان را در سطح بین‌المللی در حوزه‌های علمی در چارچوب فراگیری، به کارگیری و برقراری ارتباطات دنبال می‌کنند. چنان‌که جوزف نای^۱ گفته است، دیپلماسی علمی مولد قدرت نرم است. دیپلماسی علمی ابزاری کارا برای ترویج ویژگی‌های ذاتی علم مانند فراگیری شواهدمحور، باز بودن و به اشتراک‌گذاری است (Turekian & Others, 2015).

بسیاری از چالش‌های مهم قرن بیست و یکم از تغییر آب‌وهوا، امنیت غذایی و معضل فقر تا خلع سلاح هسته‌ای، ابعاد علمی دارند. ظرفیت‌های موجود در مشارکت دادن دیپلماسی علمی در سیاست خارجی، توجه کشورهای مختلف را به خود جلب کرده است (The Royal Society, 2010:5). بر اساس تجارب تاریخی، دیپلماسی علمی می‌تواند در جهت تحقق اهداف سیاست خارجی در سه بعد مشارکت کند:

- معرفی اهداف سیاست خارجی با ابزار علم (علم در دیپلماسی)؛
- تسهیل همکاری‌های علمی بین‌المللی (دیپلماسی در خدمت علم)؛
- به کارگیری همکاری‌های علمی برای ارتقای روابط بین کشورها (علم در خدمت دیپلماسی) (The Royal Society, 2010:5-6).

در تلاقی علم و سیاست خارجی، دیپلماسی علمی یک کشور عبارت است از همه فعالیت‌هایی که در آنها پژوهشگران و دیپلمات‌ها با یکدیگر تعامل دارند. در شرایطی متقابل، روابط علمی بین‌المللی تسهیل‌کننده دیپلماسی می‌شوند و یا نقش راهگشا را برای آن ایفا می‌کنند (Ruffini, 2017:16). با این‌که دانش به خودی خود غیر سیاسی است، تحقیق و توسعه در حوزه‌های دانش و فناوری به‌طور معمول به شدت سیاسی است. از این رو، ایجاد مصالحه بین زمینه‌های تنش‌زا ناشی از منافع تجاری ملی و نیات حسنه در روابط بین

^۱. Joseph Nye

ملت‌ها به فعالیتی بسیار دشوار مبدل می‌شود (Turekian & others, 2015). از این دیدگاه می‌توان، نقش مهمی برای دیپلماسی علمی در جهت بهره‌گیری از ظرفیت‌های سیاسی و اراده‌های معطوف به همکاری در میان دولت‌ها برای هدایت کردن ظرفیت‌های مخرب رقابت‌ها در حوزه علم و فناوری به نوعی هم‌افزایی و همکاری، قائل شد. همکاری دانشمندان آمریکایی با هم‌تایان روس و چینی‌شان در شرایطی که سایر عرصه‌های روابط دچار مشکلات جدی بود (Hormats, 2012)، نمونه‌هایی موفق از این رویکرد هستند. دیپلماسی علمی را می‌توان ابزار مناسبی در جهت اعتمادسازی بین دولت‌های متخاصم و افزایش اعتماد و همکاری بین دولت‌های دوست محسوب کرد. رشد فزاینده و جهانی دانش و سرعت بالای پیشرفت فناوری، تعاملات بیشتر بین دنیاهای علم و دیپلماسی را در آینده ضرورت خواهد بخشید. از این‌رو، نهادهایی مانند دانشگاه‌ها، سازمان‌های دولتی و اندیشکده‌ها نیازمند توسعه سرمایه انسانی و تقویت مبانی فکری خویش برای تضمین تعامل نتیجه‌بخش براساس بهترین دانش در دسترس و تعامل بلندمدت و پایا خواهند شد (Turekian, 2018).

این موارد نشان‌دهنده ظرفیت‌های موجود در دیپلماسی علمی در خدمت ارتقا روابط کشورها و تامین منافع حداکثری با توجه به الزامات دنیای کنونی و آینده پیش‌رو است. در موضوع رویکرد جمهوری اسلامی ایران نسبت به دیپلماسی علمی در کلیت مناسبات خارجی کشور، شش جنبه فرهنگی، پژوهشی، آموزشی، اجرایی و نیروی انسانی قابل شناسایی است (محسنی سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۲-۱۰۷).

روابط ایران و ارمنستان پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی

یکی از نقاط قوت ارمنستان سیاست خارجی چندبرداری و فعال این کشور است. ارمنستان سیاست رسمی خود را در عرصه بین‌المللی با عنوان «سیاست تکمیل متقابل»^۱ پیگیری کرده است. این کشور در چارچوب این ایده با ناتو در قالب برنامه مشارکت برای صلح^۲ همکاری دارد؛ در کنار روسیه عضو پیمان امنیت دسته جمعی است و در شورای اروپا و سازمان تجارت جهانی است و در ردیف همسایگان جدید اتحادیه اروپا قرار دارد (کولایی، ۱۳۸۹: ۳۸۲-۳۸۳). ارمنستان از ۲ ژانویه ۲۰۱۵ عضو اتحادیه اقتصادی

^۱. Complimentary Policy

^۲. Partnership for Peace Programme

اوراسیا^۱ است (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 7 June 2019). ارمنستان و اتحادیه اروپایی «توافقنامه مشارکت جامع و پیشرفته»^۲ را در ۲۰۱۷ به امضا رسانده‌اند (Xinhua, 22 March 2017). ارمنستان روابط گسترده‌ای نیز با ایران دارد. این کشور از قدرت نرم شایان توجه و توان بازی‌سازی بالایی برخوردار است که از سایه افکندن فقدان منابع انرژی و ضعف اقتصادی این کشور بر تکاپوهای منطقه‌ای و بین‌المللی ارمنستان ممانعت کرده است (کلینی، ۱۳۸۵). تهران سه‌ماه پس از استقلال ارمنستان و در ۲۱ دسامبر ۱۹۹۱ این کشور را به رسمیت شناخت^۳ و در ۱۹۹۲ با ایروان روابط دیپلماتی برقرار کرد.^۴ در حقیقت، ارمنستان تنها کشور در میان همسایگان ایران است که تهران با آن پیوندهای نزدیک و روابطی بی‌تنش دارد. ارمنستان با وجود روابط نزدیک با آمریکا و اروپا از رأی دادن علیه ایران در سازمان‌های بین‌المللی خودداری کرده و تحریم‌های وضع شده علیه ایران بر سر موضوع هسته‌ای را تأیید نکرده است (عطایی، ۱۳۹۱: ۱۲۰). «برای بیش از ۲۰ سال، جمهوری اسلامی ایران به‌منزله قابل‌اتکاترین متحد ارمنستان ظاهر شده است» (Moniquet & Racimora, 2013:3).

با توجه به برخورداری از مرز مشترک با ایران و مرزهای مسدود در شرق و غرب ارمنستان و روابط نه‌چندان باثبات ایروان - تفلیس، مناسبات اقتصادی ارمنستان با ایران و همچنین مبادلات دو کشور در حوزه انرژی برای ایروان از اهمیت راهبردی برخوردار است. در واقع، ایران و مسیرهای ترانزیتی آن برای حدود سه دهه نقش دالان تنفس اصلی ارمنستان را داشته است.

البته روابط تهران و ایروان همیشه هموار نبوده است: در سال‌های ۱۹۹۷-۲۰۰۰ تحولات داخلی و عملکرد سیاست خارجی ارمنستان بر روابط دو کشور تاثیر گذاشت و شاهد

^۱ Eurasian Economic Union

^۲ Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement

^۵ وبگاه وزارت امور خارجه ارمنستان تاریخ به رسمیت شناخته شدن این کشور توسط جمهوری اسلامی ایران را ۲۵ دسامبر ۱۹۹۱ دانسته است (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 5 April 2019).

^۶ گریگور آرکلیان (Grigor Arakelian) سفیر وقت ارمنستان در ایران درباره آغاز روابط ایران و ارمنستان: جمهوری اسلامی ایران یکی از نخستین کشورهایی بود که استقلال ارمنستان را به رسمیت شناخت و متعاقب آن در فوریه ۱۹۹۲ سند تاریخی برقراری روابط دیپلماتیک بین دو کشور به امضا رسید. بلافاصله پس از امضای این سند، در پایتخت‌های دو کشور دفاتر نمایندگی‌های سیاسی به‌صورت سفارتخانه گشوده شد (همشهری دیپلماتیک، ۱۳۹۳: ۵۲).

کاهش سطح همکاری‌های اقتصادی دو کشور بودیم (کولایی و گودرزی، ۱۳۹۴: ۴۴). در این دوران که رئیس‌جمهوری غرب‌گرا، لوون ترپتروسیان^۱ بر سر کار بود، برخی سیاست‌های دولت ارمنستان مانند افزایش مناسبات ارمنستان و رژیم صهیونیستی، نادیده گرفتن تدریجی نقش و جایگاه ایران در مسایل منطقه و افزایش همکاری با ناتو در نشیب روابط موثر بود (همان: ۴۴-۴۵). به قدرت رسیدن روبرت کوچاریان^۲ و برخی عوامل دیگر در روابط ایران و ارمنستان به این نشیب پایان داد.

نیکول پاشینیان^۳، نخست‌وزیر ارمنستان که با انقلاب مخملی آوریل ۲۰۱۸ و سرنگونی دولت سرژ سرکیسیان^۴ به قدرت رسید در شرایط اعمال فشار حداکثری دولت ترامپ علیه جمهوری اسلامی ایران در مجمع پارلمانی شورای اروپا در استراسبورگ فرانسه در خصوص روابط کشور خود با ایران گفت، من در تمام گفت‌وگوهایم با نمایندگان اروپایی و مقام‌های بلندپایه تأکید کرده‌ام که متحدان اروپایی اهمیت روابط خوب ایران و ارمنستان را درک می‌کنند و با رویکرد حفظ روابط عادی و توسعه روابط خوب‌مان با ایران موافق هستند (ایسنا، ۲۲ فروردین ۱۳۹۸). روابط ایران و ارمنستان تنها به همکاری‌های سیاسی و اقتصادی محدود نیست و مناسبات این دو همسایه را می‌توان الگویی از یک همزیستی بین ادیانی برشمرد. ارمنستان داعیه‌دار برخورداری از جایگاه قدیمی‌ترین موجودیت مسیحی دنیا است (Proença and Contreras, 6 April 2017). ارمنی‌ها پیشینه حضوری کهن را در جغرافیای ایران دارند.

شاورش کوچاریان^۵، معاون وقت وزیر امور خارجه ارمنستان در سمیناری در دانشگاه تهران به مناسبت بیستمین سالگرد روابط دو کشور گفت، «ایرانیان ارمنی در حفظ شعائر و باورهای خود کوشا بوده و این مهم به پاس امکانات و سعه صدر ایران بوده است» (مرکز مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۳۹۰). ایرانی‌های ارمنی دو کرسی در پارلمان ایران سهمیه دارند و کلیساهای آنها فعال بوده است. تصویری که در مقایسه با حدود سه هزار کلیسای ارمنی که در وقایع ۱۹۱۵ در عثمانی تخریب شده‌اند، وضعیت بسیار متفاوتی را به نمایش

¹. Levon Ter-Petrosyan

². Robert Kocharyan

³. Nikol Pashinyan

⁴. Serzh Sargsyan

⁵. Shavarsh Kocharyan

می‌گذارد (Smerdjian, 14 Jan 2013). شوارش کوچاریان در این باره در پنجاهویکمین نشست تخصصی برنامه اوراسیای مرکزی دانشگاه تهران که با همکاری بنیاد مطالعات قفقاز برگزار شد، گفت: «ایران و ارمنستان در عرصه جهانی نوعی همزیستی مسالمت‌آمیز را که تجلی هزاران سال دوستی و احترام متقابل است به نمایش گذاشته‌اند که یک وجه آن به مناسبات ایرانیان با هموطنان ارمنی‌شان بازمی‌گردد» (مرکز مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۳۹۰).

در جریان سفر پاپ فرانسیس^۱ به ارمنستان، سرژ سرکیسیان، رئیس‌جمهور وقت ارمنستان اظهار داشت، نمونه‌ها از دوستی بین ادیان پرشمارند، مناسبات بین جمهوری ارمنستان و جمهوری اسلامی ایران یک مثال برجسته در این زمینه است (President of the Republic of Armenia, 24 June 2016). ارتباط بین جامعه ارمنی ایران و جمهوری ارمنستان در حوزه‌های مختلف از فرهنگ تا تجارت، همکاری‌های بین دو کشور را تسهیل کرده است (هرسیچ و تویسرکانی، ۱۳۸۷: ۶۴-۶۵). مناسبات فرهنگی ایران و ارمنستان از نقاط قوت روابط دو کشور است.

به بیان محمدرضا دماوندی، رئیس انجمن دوستی ایران و ارمنستان، ارمنستان وزن و توان مدیریت راهبری ایران را در معادلات منطقه‌ای و جهانی به خوبی درک می‌کند و به همسایه قدرتمند خود که مشترکات فراوانی با آن دارد به دیده احترام می‌نگرد (همشهری دیپلماتیک، ۱۳۹۳: ۵۶). به گفته ویگن باغومیان^۲ از فعالان روابط دو کشور، بنای مناسبات ایران و ارمنستان بر شالوده‌هایی است که تغییر آنها آسان نیست؛ روابط دوجانبه تهران - ایروان روی دو محور بنا شده؛ یکی محور تاریخی، فرهنگی و خویشاوندی ایران و ارمنستان و دیگری محور ژئوپلیتیک استراتژیک که می‌شود گفت از زمان‌های قدیم وجود داشته، چون موقعیت ژئوپلیتیک خیلی سریع تغییر نمی‌کند (همان: ۵۴). روی کار آمدن دولت غرب‌گرای پاشینیان در ارمنستان و موفقیت تهران - ایروان در حفظ مناسبات و همکاری‌های دوستانه با وجود فشارهای آمریکا، نشان داد که استحکام روابط متقابل تهران - ایروان فراتر از فشارهای کشورهای دیگر است.

^۱. Pope Francis

^۲. Vigen Baghoomian

دیپلماسی علمی در روابط ایران و ارمنستان

رویکرد مشخص ایران به دیپلماسی علمی به مثابه ابزاری متمایز در سیاست خارجی به اواخر دهه ۱۳۷۰ بازمی‌گردد، زمانی که نخستین تلاش‌های جدی برای تقویت مراودات علمی با دنیا آغاز شد (کولایی و عزیزی، ۱۳۹۶: ۱۰۵۰). در ادامه ملاحظه خواهد شد که بخش مهمی از توافقنامه‌های ایران و ارمنستان مرتبط با حوزه دیپلماسی علمی در دوره فوق‌الذکر منعقد شده است که نشانگر اراده‌ای معطوف به استفاده جدی از این شکل دیپلماسی در مناسبات با دنیا و همسایگان در دوره مذکور است که به نقطه عزیمتی برای کاربست و تقویت دیپلماسی علمی کشور در سال‌های بعدی تبدیل شد.

دیپلماسی علمی جمهوری اسلامی ایران در قبال ارمنستان بخشی از منظومه مناسبات دو کشور و طبعاً متأثر از الگوی حاکم بر این روابط است. به تعبیر ایران‌شناس برجسته ارمنی گارنیک آساطوریان^۱، «روابط علمی ایران و ارمنستان تاکنون تابعی از همان الگوی حاکم بر دیگر مناسبات فی‌مابین بوده است؛ یعنی ظرفیت‌های بالا در مقابل فعالیت‌ها و دستاوردهای غیر قابل قیاس با آن ظرفیت‌ها» (روزنامه شرق، ۷ اسفند ۱۳۹۷). در موضوع رویکرد جمهوری اسلامی ایران نسبت به دیپلماسی علمی در کلیت مناسبات خارجی کشور، شش جنبه فرهنگی، پژوهشی، آموزشی، اجرایی و نیروی انسانی قابل شناسایی است (محسنی‌سهی و محسنی‌سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۲-۱۰۷). پیش‌شرط کاربست دیپلماسی علمی در مناسبات دوجانبه وجود تفاهم‌نامه‌ها و آماده بودن پیش‌زمینه‌های قانونی است. دو کشور کمبودی در موافقت‌نامه‌ها برای همکاری‌های مشترک ندارند. حدود ۷۰-۸۰ تفاهم‌نامه و قرارداد رسمی در زمینه مسایل اقتصادی، تجاری، گمرکی، بانکی، کشاورزی، حقوقی و مسایل دیگر بین دو کشور امضا شده است. قانون تفاهم‌نامه همکاری‌های فرهنگی، علمی و آموزشی بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری ارمنستان در ۲۰ ماده در ۶ آبان ۱۳۷۳ تنظیم شده و پس از تصویب در ۱۵ آبان ۱۳۷۵ در مجلس شورای اسلامی در ۷ آذر ۱۳۷۵ به تأیید شورای نگهبان نیز رسیده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۵).

بر اساس گزارش طرف ارمنی از تفاهم‌نامه‌های امضا شده بین دو دولت، سومین و چهارمین تفاهم‌نامه طرفین بعد از اعلامیه ایجاد روابط دیپلماتیک و تفاهم‌نامه همکاری‌های کنسولی ایران

^۱ Garnik Asatrian

و ارمنستان در سال ۱۹۹۲، یعنی در اوایل شکل‌گیری روابط دو کشور عبارت بوده‌اند از «تفاهم‌نامه همکاری‌های تجاری - اقتصادی، علمی و فناوری بین ارمنستان و ایران»^۱ و «تفاهم‌نامه همکاری‌های فرهنگی و علمی بین ارمنستان و ایران از سال ۱۹۹۲ تا سال ۱۹۹۴»^۲ (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, 5 April 2019).

در سال ۱۹۹۶ تفاهم‌نامه همکاری در حوزه سلامت بین دولت جمهوری ارمنستان و دولت جمهوری اسلامی ایران به امضا رسید و در سال ۱۹۹۸ تفاهم‌نامه همکاری در حوزه کشاورزی امضا شد. در سال ۲۰۰۱ نیز تفاهم‌نامه همکاری در حوزه اکولوژی بین دو کشور بسته شد. مواردی که به واسطه پیوست‌های علمی و پژوهشی که می‌توانند به همراه داشته باشند، ظرفیت‌هایی بالقوه در جهت توسعه دیپلماسی علمی بین ایران و ارمنستان محسوب می‌شوند.

با بررسی تفاهم‌نامه‌های دو کشور می‌توان ارتباطی میان آنها و دیپلماسی علمی یافت، در ۲۰۰۱ تفاهم‌نامه به رسمیت شناختن متقابل مدارک دانشگاهی و تحصیلات تکمیلی به امضای طرفین رسیده است.^۳ در این تفاهم‌نامه بر اهمیت توسعه مناسبات در زمینه علوم و فناوری و تشویق روابط علمی میان مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی متقابل و حمایت لازم از آنها تأکید شده است. همکاری در برگزاری سمینارها و کنگره‌ها، سازماندهی دوره‌های آموزشی - علمی متقابل و تبادل نشریات و مقالات، همکاری برای توسعه زبان و ادبیات یکدیگر در دانشگاه‌های دو کشور، اختصاص بورس‌های تحصیلی کوتاه‌مدت و بلندمدت، تبادل هیئت‌های کارشناسی برای ارزشیابی مدارک تحصیلی و آشنایی بهتر با امکانات و نظام‌های آموزشی و پژوهشی، ایجاد کمیته ۶ نفره (۳ ایرانی و ۳ ارمنی) برای پیگیری روند اقدام‌ها از محورهای این تفاهم‌نامه بوده است (یادداشت تفاهم، ۱۳۷۹).

^۱ Agreement between the Government of the Republic of Armenia and the Government of the Islamic Republic of Iran on Trade-Economic, Science and Technical Cooperation.

^۲ Agreement between the Government of the Republic of Armenia and the Government of the Islamic Republic of Iran on Cultural and Scientific Cooperation, 1992-1994.

^۳ یادداشت تفاهم در ۱۲ بهمن ۱۳۷۹ مطابق با ۳۱ ژانویه ۲۰۰۱ در ۸ بند به امضای وزرای علوم دو کشور رسید.

نیروی انسانی در دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

بعد نیروی انسانی در دیپلماسی علمی شامل هفت مؤلفه اعزام دانشجو به خارج از کشور، جذب دانشجویان خارجی، تسلط دانشگاهیان به زبان‌های مهم خارجی، جذب اعضای هیئت علمی خارجی، اعزام اعضای هیئت علمی برای تدریس در دیگر دانشگاه‌های خارج از کشور به صورت مدعو، اعطای فرصت مطالعاتی به اعضای هیئت علمی و اعطای فرصت مطالعاتی به دانشجویان می‌شود (محسنی سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۶). سرژ سرکیسیان، رئیس‌جمهور وقت ارمنستان در پاسخ به پرسشی درباره وضعیت روابط علمی و دانشگاهی دو کشور اظهار داشت: فکر می‌کنم هر دو کشور ارمنستان و ایران همه امکانات را مخصوصاً در زمینه همکاری‌های هر چه بیشتر آموزش عالی دارا هستند. دانشگاه‌های ارمنستان می‌توانند برای دانشجویان ایرانی تحصیلاتی با عالی‌ترین کیفیت به‌ویژه در رشته‌هایی که در ارمنستان سابقه و سنت‌های دیرینه دارند، فراهم کنند. اجرای برنامه‌های مشترک علمی - تحقیقاتی و تبادل تجربیات نیز نه تنها نقش مؤثری برای استحکام هرچه بیشتر رابطه دانشمندان ارمنی و ایرانی خواهد داشت، بلکه نتایج این فعالیت‌ها می‌تواند زمینه را برای به‌کارگیری این برنامه‌ها در عمل نیز مهیا کند (روزنامه شرق، ۹ مرداد ۱۳۹۶).

دهمین تفاهم‌نامه ایران و ارمنستان در ۱۹۹۴ به امضا رسید که عبارت است از «تفاهم‌نامه بین جمهوری ارمنستان و جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌های فرهنگ، علوم، آموزش، ورزش، گردشگری و رسانه‌های جمعی». احمد سبحانی، کاردار ایران در ارمنستان (۱۳۷۴-۱۳۷۱)^۱ نتیجه تفاهم‌نامه‌های دو کشور و به‌ویژه این تفاهم‌نامه را تحصیل شماری از دانشجویان ایرانی در ارمنستان و ماندگار شدن برخی از دانشجویان ایرانی در این کشور و هم‌چنین برقراری همکاری بین بعضی از دانشگاه‌های ایران مانند دانشگاه آزاد اسلامی و برخی دانشگاه‌های ارمنستان در آن دوره می‌داند (سبحانی، آبان ۱۳۹۵).

چنان‌که پیش‌تر ذکر شد در ۱۳۷۹ تفاهم‌نامه به‌رسمیت شناختن متقابل مدارک دانشگاهی و تحصیلات تکمیلی به امضای طرفین رسید. بر این اساس دو کشور در یک یادداشت تفاهم ۱۰ بندی در ۶ دی ۱۳۸۰ برای شناسایی و ارزشیابی متقابل مدارک مراکز آموزش عالی یکدیگر اقدام کردند. محور این تفاهم‌نامه معادل‌سازی مقاطع تحصیلی دو

^۱. تا سال ۱۳۷۴ روابط جمهوری اسلامی ایران و ارمنستان در سطح کاردار بوده است.

کشور و تأکید بر شرط حضور دانشجو در کشور مقصد در مدت تحصیل است. بر اساس بندهای مختلف این تفاهم‌نامه حصول شروط تعیین شده به «قابل ارزشیابی شدن» مدرک منتهی می‌شود. بند هشتم این تفاهم‌نامه، موافقت طرفین برای فراهم آوردن شرایط فرهنگی مطلوب برای دانشجویان یکدیگر است (یادداشت تفاهم، ۱۳۸۰).

محمدرهاد کلینی که توافق‌نامه‌های یادشده در دوره سفارت وی در ارمنستان، بسته شده است، سطح همکاری‌های علمی را در دوره مأموریت خود، ۱۳۷۷-۱۳۸۳ بسیار خوب ارزیابی می‌کند. در این دوره، دانشجویان ایرانی بیشتر در رشته‌های مهندسی، موسیقی، ایرانشناسی و پزشکی در ارمنستان تحصیل می‌کردند. او شمار دانشجویان ایرانی در این دوره را بیش از ۳۷۰۰ نفر و شاخص مثبتی در حوزه روابط علمی دو کشور برمی‌شمارد.^۱ کلینی نزدیکی سرزمینی ارمنستان، ارزان بودن این کشور در مقایسه با غرب و قرابت فرهنگی دو کشور را عامل جذب دانشجویان ایرانی به تحصیل در ارمنستان می‌داند. او درباره وجوه دیگر روابط علمی خاطرنشان می‌سازد که تبادل رسمی و غیر رسمی استادان بسیار کم بوده است (کلینی، آبان ۱۳۹۵).

گارنیک بادالیان^۲ در کتاب روزشمار روابط دو کشور می‌نویسد، طی سال‌های ۱۳۸۲-۲۰۰۴ پس از سازماندهی موضوع اعتبار و ارزشیابی متقابل مدارک تحصیلی مؤسسه‌های آموزش عالی دو کشور، نزدیک به ۵۰۰ دانشجوی ایرانی در دانشگاه‌های ارمنستان پذیرفته شدند که مدارک بیشتر آنان در سفارت جمهوری ارمنستان تأیید شد (بادالیان، ۱۳۹۶: ۱۶۱). تفاهم‌نامه‌ای که در سال ۱۳۸۹ با عنوان «برنامه اجرایی همکاری‌های آموزشی، پژوهشی و فناوری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری ارمنستان برای سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۹۲» حاصل شد ضمن آن که تلاشی برای توسعه همکاری‌های علمی بود، پاسخی برای مشکلات پدیدآمده در موضوع تحصیل دانشجویان نیز بود. بر اساس این تفاهم‌نامه دانشجویان ایرانی در دوره‌های تحصیلات تکمیلی در ارمنستان تحصیل خواهند کرد. در این تفاهم‌نامه بورس‌هایی نیز توسط دو دولت

^۱ پروفیسور گارنیک آساطوریان، رئیس پیشین کرسی ایرانشناسی دانشگاه دولتی ایروان و رئیس کنونی انستیتو شرقشناسی دانشگاه اسلاونی (روسی - ارمنی) شمار دانشجویان ایرانی در آن دوره را بیشتر و در حدود پنج هزار نفر می‌داند. او شمار فعلی دانشجویان ایرانی شاغل به تحصیل در ارمنستان را حدود هزار نفر تخمین می‌زند (روزنامه شرق، ۷ اسفند ۱۳۹۷).

^۲ Garnik Badalyan

در نظر گرفته شد. در بند ۱۹ آمده است، «طرفین موافقت کردند هیاتی از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری جمهوری اسلامی ایران به منظور بررسی وضعیت علمی و مدارک تحصیلی دانشگاه‌های جمهوری ارمنستان، در آینده نزدیک به آن کشور سفر نماید»، هرچند که در این تفاهم‌نامه بندهایی مبنی بر توجه به ابعادی متنوع‌تر در دیپلماسی علمی مشاهده می‌شود، اما محور این تفاهم‌نامه بعد نیروی انسانی دیپلماسی علمی است.

سیدعلی سقاییان، سفیر وقت ایران در ارمنستان با اشاره به اینکه در آغاز مأموریت او در ۱۳۸۷ شمار دانشجویان ایرانی در ارمنستان ۱۵۰۰ نفر بوده است، موضوع مدرک‌زدگی و مدرک‌گرایی و برخی تلاش‌ها برای حصول مدارک تحصیلی بدون تحقق شرایطی مانند حضور در کشور مقصد و طی مراحل قانونی را از گرفتاری‌های مبتلابه مناسبات علمی دو کشور در آن دوره می‌داند. سقاییان جلوگیری ایران از تحصیل دانشجویان در دوره کارشناسی در ارمنستان را برای ساماندهی تحصیل دانشجویان ایرانی در ارمنستان در دوره مأموریت خود مطرح می‌سازد که هرچند موجب نارضایتی ارمنستان شد، اما به سامان بخشی به دانشجویان ایرانی در ارمنستان کمک کرد (سقاییان، آبان ۱۳۹۵). بنا به اظهار آرتور هاکوپیان^۱ دبیر سوم سفارت ارمنستان در تهران در سال ۱۳۹۸، ۴۰۰ دانشجوی ایرانی در دانشگاه پزشکی ایروان مشغول تحصیل هستند (ایرنا، ۳ آبان ۱۳۹۸).

مسئله تأیید اعتبار مدارک دانشگاه‌های کشورهای هم‌سود از جمله ارمنستان که از اوان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی تاکنون، معضلی مداوم در بعد نیروی انسانی دیپلماسی علمی ایران در روابط با این کشورها بوده، کماکان حل نشده است. محمد رئیسی که از ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۴ سفیر ایران در ارمنستان بوده است در خصوص مسئله دریافت مدرک و تأیید اعتبار آن می‌گوید، بعد از استقلال ارمنستان شمار زیادی از کارمندان دولت برای گرفتن مدرک فوق لیسانس و دکتری عازم آنجا شدند. بعدها وزارت علوم اعلام کرد که مدارک آنها قابل ارزیابی نیست. بنابراین خیلی‌ها هم ادامه ندادند (رئیسی، آبان ۱۳۹۵). بر خلاف استقبال چشمگیر متقاضیان ایرانی از تحصیل در ارمنستان، حضور دانشجویان ارمنی در ایران برای ادامه تحصیل بسیار کم بوده است. بر اساس مستندات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ایران در شهریور ۱۳۹۵ آمار دانشجویان ارمنی شاغل به تحصیل در ایران عبارت

^۱ Arthur Hakoopian

بود از: ۵ دانشجوی شاغل به تحصیل شامل ۲ دانشجوی دکتری و ۳ دانشجوی کارشناسی ارشد، یک دانشجوی انصرافی و ۱۰ دانش‌آموخته. هر چند در خصوص درستی این آمار تردید وجود دارد، اما در هر صورت نشانگر وضعیتی نامطلوب از نظر آماری است.^۱

بعد فرهنگی در دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

بعد فرهنگی شامل شش موضوع برنامه‌های آموزشی و تعامل بین فرهنگی، اعزام سفیران فرهنگی متشکل از دانشگاهیان و نخبگان فرهنگی به دیگر دانشگاه‌های جهان، اعزام رایزنی‌های علمی به خارج از کشور، ارتباط با کرسی‌های اسلام‌شناسی، برگزاری کرسی‌های ایران‌شناسی و حمایت از کرسی‌های زبان فارسی در خارج و زبان‌های مهم خارجی در ایران است (محسنی سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴، ۱۰۲). در سال ۲۰۰۶ دو کشور یادداشت‌تفاهم «درباره شرایط فعالیت مراکز آموزشی و فرهنگی بین دولت‌های جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ارمنستان» را نیز به امضا رسانده‌اند (بادالیان، ۱۳۹۶: ۴۰۸). در این جنبه از دیپلماسی علمی ایران در ارمنستان هم مزیت‌ها و هم نقاط ضعفی وجود دارد. فعالیت و حضور رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ارمنستان از فرصت‌ها و عدم فعالیت و نبود رایزن علمی جمهوری اسلامی ایران در ارمنستان از نقاط ضعف است. همکاری‌های دامنه‌داری بین سفارت و رایزنی فرهنگی ایران در ارمنستان با نهادهای دانشگاهی مربوط با ایران به‌ویژه کرسی ایران‌شناسی دانشگاه دولتی ایروان جریان داشته است (خبرگزاری مهر، ۱۰ آذر ۱۳۹۸). دانشگاه‌ها نیز در این زمینه فعالیت‌هایی داشته‌اند. واحد اراک دانشگاه آزاد اسلامی در سال ۲۰۰۵ با دانشکده ایران‌شناسی دانشگاه دولتی ایروان ارمنستان تفاهم‌نامه امضا کرده است (دانشگاه آزاد اسلامی، اداره کل بین‌الملل). ایجاد اتاق ارمنی‌شناسی در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و اتاق اسلام‌شناسی در دانشگاه دولتی ایروان، بخشی از تفاهم‌نامه همکاری‌های دوجانبه بین دو نهاد دانشگاهی بوده است (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲۷ شهریور ۱۳۹۲).

^۱ وارطان وسکانیان رئیس کرسی ایران‌شناسی دانشگاه دولتی ایروان، بوروکراسی پیچیده اداری ایران در جذب دانشجو را عامل اصلی عدم استقبال دانشجویان ارمنی از تحصیل در ایران می‌داند. او معتقد است که در صورت رفع این موانع، سالانه ۲۰ تا ۲۵ ارمنی متقاضی ادامه تحصیل در ایران خواهند بود که به‌زعم وی برای کشوری با جمعیت ۳ تا ۳/۵ میلیون نفری عددی پذیرفتنی خواهد بود (وسکانیان، ۳۰ دی ۱۳۹۵).

در زمینه ترویج فراگیری زبان و ادبیات فارسی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، بنیاد سعدی، بنیاد ایرانشناسی، معاونت گسترش زبان فارسی و ایرانشناسی در خارج از کشور در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و مرکز بین‌المللی آموزش زبان فارسی دانشگاه تهران در ارمنستان فعالیت‌هایی داشته‌اند و یا برای دانشجویان ارمنی در داخل ایران خدمات آموزشی ارائه داده‌اند. در مقایسه با ارمنستان، ایران نهادهای متشکل تری برای آموزش زبان فارسی به دانشجویان خارجی در داخل کشور دارد. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) در قزوین دوره‌های فراگیری زبان فارسی برای دانشجویان خارجی را در آغاز ورود به ایران برگزار می‌کند.

بعد پژوهشی در دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

بعد پژوهشی شامل مؤلفه‌هایی مانند انتشار کتب مشترک دانشگاهی به زبان‌های بین‌المللی، برگزاری همایش‌های بین‌المللی مشترک، انجام پروژه‌های پژوهشی مشترک با دانشگاه‌های بین‌المللی، ایجاد کرسی‌های بین‌المللی آموزشی و پژوهشی، تأسیس پارک‌ها، مراکز رشد و قطب‌های علمی منطقه‌ای و بین‌المللی، راه‌اندازی نشریات پژوهشی بین‌المللی و تأسیس مراکز تحقیق و توسعه علمی - بین‌المللی است (محسنی سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۳). چنان‌که در بند ۳ برنامه اجرایی همکاری‌های آموزشی، پژوهشی و فناوری میان ایران و ارمنستان برای سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۹۲ دیده می‌شود، دو کشور از ایجاد ارتباط مستقیم میان دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی یکدیگر حمایت می‌کنند (برنامه اجرایی برای سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۹۲). در همین چارچوب تفاهم‌نامه‌هایی امضا شده که طرف‌های ایرانی آنها، شمار زیادی از دانشگاه‌ها را شامل می‌شود؛ دانشگاه تهران در آوریل ۲۰۱۵ با دانشگاه دولتی ایروان تفاهم‌نامه همکاری امضا کرده است (معاونت پژوهشی دانشگاه تهران، ۱۲ آذر ۱۳۹۸)، دانشگاه پیام نور و دانشگاه دولتی ایروان تفاهم‌نامه همکاری‌های علمی، آموزشی و فرهنگی امضا کرده‌اند (خبرگزاری صداوسیما، ۸ شهریور ۱۳۹۶)، دانشگاه جندی‌شاپور دزفول و دانشگاه دولتی ایروان نیز تفاهم‌نامه همکاری منعقد کرده‌اند (خبرگزاری مهر، ۸ اسفند ۱۳۹۷). بازدید سفیر ارمنستان در تهران از دانشگاه صنعتی امیرکبیر و دیدار آرتاشس

تومانیان^۱ و دکتر احمد معتمدی، رئیس دانشگاه امیرکبیر و مسئولان پژوهشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده‌های برق، کامپیوتر و ریاضی این دانشگاه (دانشگاه صنعتی امیرکبیر، ۱۵ مهر ۱۳۹۸)، از زمره تلاش‌های اخیر برای عینیت بخشیدن به ظرفیت‌های همکاری‌های علمی دو کشور در حوزه‌های فنی و علوم پایه است.

در سفر وزیر علوم جمهوری اسلامی ایران به ارمنستان دو کشور تفاهم‌نامه پنج‌ساله و قابل تمدید در زمینه اجرای طرح‌های مشترک پژوهشی را به امضا رساندند و برگزاری همایش‌های علمی، اعطای متقابل بورس‌های تحصیلی، تبادل استادان و اعضای هیئت علمی و انتقال تجربیات در حوزه‌های پارک‌های علم و فناوری و شرکت‌های دانش‌بنیان را مورد تأکید قرار دادند (ایسنا، ۱۶ تیر ۱۳۹۶)

پیشینه برگزاری همایش‌های مشترک مانند سمینار بین‌المللی «ارمنستان؛ تجارب پیشین، چشم‌انداز فرارو» که در ۱۳ مرداد ۱۳۸۹ توسط دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه و بنیاد مطالعات قفقاز و همکاری شماری از دانشگاه‌ها و مراکز مطالعاتی ارمنستان در دانشگاه تهران برگزار شد (مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۵ مرداد ۱۳۸۹) نمونه‌ای از این همکاری‌های دوجانبه است. انتشار فصلنامه تخصصی پژوهش‌های زبانی - ادبی قفقاز و کاسپین با همکاری مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و دانشگاه روسی - ارمنی (اسلاونی) (مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱ آبان ۱۳۹۸) نیز از جمله همکاری‌ها در بعد پژوهشی دیپلماسی علمی دو کشور است. دوفصلنامه معتبر ایران و قفقاز^۲ که از اعتبار علمی بالایی در محافل علمی بین‌المللی برخوردار است و به‌وسیله انتشارات بریل به زبان انگلیسی به چاپ می‌رسد، در سال ۱۹۹۷ توسط پروفیسور گارنیک آساطوریان انتشارش را آغاز کرده است و مدیرمسئول آن نیز از ابتدا تا کنون پروفیسور گارنیک آساطوریان بوده است. فصلنامه پیمان نیز که از سال ۱۳۷۶ تاکنون به‌صورت منظم توسط مؤسسه تحقیق و ترجمه هور به زبان فارسی منتشر شده است یکی از نشریه‌های معتبر ارمنی با مخاطبان ایرانی و همچنین ارمنیان در اقصی نقاط جهان است. هفته‌نامه آراکس که نشریه فرهنگی، اجتماعی و ادبیات داستانی به زبان فارسی و ارمنی است از سال ۱۳۶۶ در تهران شروع به انتشار کرده است و از نشریات شناخته‌شده ارمنی در

^۱. Artashes Tumanyan

^۲. Iran and the Caucasus

ایران است. روزنامه آلیک دومین روزنامه قدیمی ایران پس از اطلاعات و تنها روزنامه ارمنی‌زبان ایران است که از ۱۳۱۰ شروع به فعالیت کرده است. از آبان ۱۳۹۲ ضمیمه فارسی روزنامه آلیک به صورت منظم و هفتگی شروع به انتشار کرده است که زمینه مناسبی را برای استفاده علاقمندان فارسی‌زبان مهیا کرده است. بی‌گمان نشریه‌های مورد اشاره پل‌های ارتباطی ارزشمند دو کشور در حوزه‌های علمی و رسانه‌ای به شمار می‌آیند.

با توجه به زمینه‌های به نسبت مساعد برای همکاری با نگاهی به روابط علمی ایران و ارمنستان به‌ویژه در بعد پژوهشی، مشخص می‌شود که هرگاه انگیزه و همتی بروز یافته است، موفقیت‌های چشمگیری حاصل شده است. برای نمونه می‌توان به فعالیت‌های استاد فقید دانشکده فنی دانشگاه تهران و چهره ماندگار ایران در رشته مهندسی برق و الکترونیک در ۱۳۸۵ و یکی از شاخص‌ترین چهره‌های ایران در حوزه فناوری‌های پیشرفته، دکتر کارو لوکاس^۱ اشاره کرد.^۲ از نخبگان شاخص ایرانی ارمنی در حوزه‌های علمی و فناوری می‌توان از پروفسور مگردیچ تومانیان رئیس شاخه ریاضی فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران (فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران) و پروفسور گئورگ قره‌پتیان، استاد دانشکده مهندسی برق دانشگاه صنعتی امیرکبیر و برگزیده پنجمین دوره جایزه علامه طباطبایی (دانشگاه صنعتی امیرکبیر، ۳ آذر ۱۳۹۸) نام برد.

بعد آموزشی در دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

این بعد شامل مؤلفه برنامه‌های درسی مشترک دانشگاهی، برگزاری آزمون‌های بین‌المللی، برگزاری دوره‌ها و کارگاه‌های آموزشی مشترک بین‌المللی، ایجاد دانشگاه‌های مجازی و آموزش از راه دور بین‌المللی، مبادله محتوای آموزشی و سایر اطلاعات علمی و

^۱. Caro Lucas

^۱. برای مثال دکتر لوکاس در ۱۳۷۹، در دوره ریاست بر پژوهشگاه سیستم‌های هوشمند با همکاری دکتر آشوت چلنگریان، چهره سرشناس مؤسسه فیزیک ارمنستان، رویدادهای علمی مشترک بین ایران و ارمنستان را برنامه‌ریزی و اجرا کرد. از آن سال تا ۱۳۸۶ نشست‌های دو نهاد دانشگاهی ایران و جمهوری ارمنستان، تحت عنوان کارگاه‌های شبکه‌های عصبی، همه‌ساله و به صورت متناوب و یک سال در میان در ایران و ارمنستان برگزار می‌شد. در کنار این نشست‌ها، گردهمایی‌های دیگر نیز، تحت عناوین مختلف و با سایر مؤسسات نظیر مؤسسه زلزله‌شناسی و فرهنگستان علوم ارمنستان به صورت سالیانه برگزار می‌شد (نیکوقوسیان، ۱۳۸۹: ۴۸).

ایجاد رشته‌های مشترک دانشگاهی است (محسنی، سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). تأسیس نمایندگی دانشگاه پیام نور در دانشگاه دولتی ایروان و پذیرش دانشجویان با تحصیل آنلاین و زمینه‌سازی برای راه‌اندازی دوره‌های آموزش زبان فارسی در دانشگاه دولتی ایروان از طریق دانشگاه پیام نور (دفتر نمایندگی دانشگاه پیام نور، ایروان، ۹ دی ۱۳۹۷) گامی عملی در این بعد بوده است. مبادله تفاهم‌نامه همکاری سازمان مدیریت صنعتی با دانشگاه گلاذور^۱ ارمنستان (ایلنا، ۳۰ خرداد ۱۳۹۶) به‌منزله همکاری دو نهاد مربوط با صنعت، نیز از مصادیق فعالیت‌ها در بعد آموزشی دیپلماسی علمی است. بر اساس این تفاهم‌نامه، همکاری‌های آموزشی و مشاوره‌ای دو کشور به زبان انگلیسی صورت خواهد گرفت.

بعد اجرایی در دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

این بعد شامل ارتباط با ایرانیان مقیم کشورهای دیگر، دادن مدارک تحصیلی مشترک با دانشگاه‌های بین‌المللی، عضویت و مشارکت فعال در سازمان‌ها و انجمن‌های علمی - بین‌المللی، مبادله و تعامل علمی و پژوهشی از طریق پایگاه‌های مجازی، بستن و اجرای قراردادهای تفاهم‌نامه‌های علمی، آموزشی و فنی، تأسیس دانشگاه‌های مشترک بین‌المللی و ایجاد شعبه‌های دانشگاهی در دیگر کشورها است (محسنی سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۴-۱۰۵). حجم گسترده تفاهم‌نامه‌های همکاری که در ۲۸ سال پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال ارمنستان بین دو کشور امضا شده است، گویای فعال بودن بعد اجرایی دیپلماسی علمی در روابط دو کشور است.

نخبگان ایرانی ارمنی به‌منزله پل ارتباط علمی و فناوری دو کشور به‌ویژه در بعد اجرایی دیپلماسی علمی از ظرفیت بالقوه بالایی برخوردارند. توجه به ظرفیت‌های نهادها و انجمن‌های ایرانیان ارمنی ضروری است؛ از جمله انجمن پزشکی ارمنه ایران (تأسیس ۱۳۵۸) (آهارونیان، ۱۳۸۷: ۱۴۹۰) که در بندهای اساسنامه آن نیز محورهای مربوط با دیپلماسی علمی به چشم می‌خورد، انجمن سراسری دانشگاهیان ارمنی (تأسیس ۱۳۲۲) و جامعه صنعتگران ارمنه ایران (تأسیس ۱۳۶۲)، انجمن معماران و مهندسان ارمنه ایران (تأسیس ۱۳۶۴) (هاروتونیان، ۱۳۹۲: ۷۸)، انجمن پزشکی ارمنیان ایران و همچنین

^۱. Gladzor University

نهادهایی مانند مؤسسه ترجمه و تحقیق هور. بسیاری از نخبگان علمی ارمنی جهان و تشکل‌های آنان می‌توانند در چارچوب دیپلماسی علمی در روابط ایران با ارمنستان و همچنین ایجاد روابط چندجانبه به ایفای نقش بپردازند.

بعد رفاهی در دیپلماسی علمی ایران در روابط با ارمنستان

این بعد شامل دو مؤلفه تسهیلات دانشجویی جهت دریافت ویزا، اقامت، اجازه کار... و اعطای جوایز علمی مشترک بین‌المللی است (محسنی سهی و محسنی سهی، ۱۳۹۴: ۱۰۷). در ماده ۴ برنامه اجرایی همکاری‌های آموزشی، پژوهشی و فناوری بین ایران و ارمنستان، بسته‌شده در ۱۳۸۹ آمده است، «طرفین به تبادل بورس‌های تحصیلی به این شرح می‌پردازند: ۱- جمهوری اسلامی ایران ۲ بورس در مقطع کارشناسی، ۲ بورس در مقطع کارشناسی ارشد و ۲ بورس در مقطع دکترا در اختیار جمهوری ارمنستان قرار می‌دهد. ۲- جمهوری ارمنستان ۵ بورس در مقطع دکترا در اختیار جمهوری اسلامی ایران قرار می‌دهد» (برنامه اجرایی برای سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۸۹). شواهد نشان می‌دهد که همین ظرفیت‌ها که به نسبت اهمیت روابط دو کشور اندک است، نیز استفاده نشده است. احتمالاً مهم‌ترین مزیت فعلی در بعد رفاهی را می‌توان لغو روادید بین ایران و ارمنستان معرفی کرد (ایسنا، ۲۳ مرداد ۱۳۹۵).

آسیب‌شناسی و فرصت‌های دیپلماسی علمی ایران در رابطه با ارمنستان

چنان‌که اشاره شد، بخش مهمی از روابط علمی ایران و ارمنستان موضوع تحصیل دانشجویان بوده است. یکی از مسائلی که دانشجویان ایرانی در ارمنستان با آن روبه‌رو بوده‌اند، گذران دوره تحصیلی ناقص ناشی از ناکامی در فراگیری زبان‌های ارمنی و یا روسی و حتی انگلیسی است. یکی از سفرای سابق ایران در ارمنستان در این زمینه از تجربه خود می‌گوید، «در ارمنستان به جز دانشجویان ایرانی ارمنی، من ۲ یا ۳ نفر را یافتم که زبان ارمنی را خیلی خوب یاد گرفته باشند» (رئیس، آبان ۱۳۹۵). هر چند که عمده دانشجویان ایرانی در ارمنستان به سراغ زبان‌های انگلیسی یا روسی می‌روند، اما فرانگرفتن زبان ارمنی، معضلی در تحصیل آنان در ارمنستان است. مسئله‌ای که رئیس کرسی ایرانشناسی دانشگاه دولتی ایروان آن‌را این‌گونه تشریح می‌کند: «در مقوله ضعف‌ها کوتاهی از سوی ما نیز بوده است. کمبود افرادی که به زبان ارمنی تسلط دارند در میان دانشجویان ایرانی از ضعف‌های

عمده است که این آسیب ناشی از ما نیز است. به نظرم ما باید یک دوره پیش‌دانشگاهی در ارمنستان داشته باشیم به‌عنوان مرکز کلی برای تمام دانشگاه‌های ارمنستان که وقتی دانشجوی ایرانی می‌خواهد برای تحصیل به ارمنستان مراجعه کند، فرضاً سه تا شش ماه که تابع متدولوژی تدریس است، بیاید در آن مرکز و دوره‌ای ببیند و زبان ارمنی را یاد بگیرد» (وسکانیان، ۳۰ دی ۱۳۹۵).

ارمنستان ۲۸ دانشگاه خصوصی دارد. ۵ دانشگاه خارجی نیز در ارمنستان شعبه دارند (University Directory Worldwide). آماری که حاکی از سرانه بالای دانشگاه‌های ارمنستان به‌نسبت جمعیت و جغرافیای این کشور است. بر اساس رتبه‌بندی ژوئیه ۲۰۱۹ پایگاه «وبومتریک»^۱ تنها دو دانشگاه ارمنستان (دانشگاه آمریکایی ارمنستان و دانشگاه دولتی روسی - ارمنی (اسلاونی)) در رتبه زیر ۵ هزار و یک دانشگاه این کشور (دانشگاه تربیت معلم) در رتبه بین ۵ تا ۱۰ هزار جهانی قرار دارند^۲ (Webometrics, Armenia, 2019). با این حال، ارمنستان در برخی از رشته‌ها وضعیت خوبی دارد (سقاییان، آبان‌ماه ۱۳۹۵)، ارمنستان در حوزه شرقشناسی و ایرانشناسی اساتید و کرسی‌های قوی دارد و می‌توان در این حوزه‌ها از ارتباط خوب علمی با این کشور بهره‌برداری کرد (رئیزی، آبان ۱۳۹۵). گارنیک آساطوریان معتقد است به‌علاوه شرقشناسی و به‌ویژه ایرانشناسی، رشته‌های زبان روسی، زبان ارمنی، هنر، معماری و موسیقی و برخی گرایش‌های علوم پایه و رشته‌های فنی نیز در دانشگاه‌های ارمنستان از استانداردهای بالایی برخوردارند (روزنامه شرق، ۷ اسفند ۱۳۹۷). وارطان وسکانیان^۳ نیز نظر مشابهی دارد به نظرم رشته ایرانشناسی در ارمنستان رشته مهم و قدرتمندی است. رشته‌های دیگری هم داریم که در ارمنستان خیلی پیشرفته‌اند، مخصوصاً رشته‌های شیمی، زمین‌شناسی و همچنین فیزیک که ارمنستان یکی از کشورهای پیشرفته اروپای شرقی در این حوزه‌ها است (وسکانیان، ۳۰ دی ۱۳۹۵).

^۱ Webometrics

^۲ در ژوئیه ۲۰۱۹، ۱۴۹ دانشگاه ایرانی در رتبه زیر ۵۰۰۰ و ۵۳ دانشگاه در فاصله ۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰ جهانی قرار داشته‌اند (Webometrics, Iran, 2019).

^۳ Vardan Voskanyan

در روابط ایران و ارمنستان حوزه‌هایی مانند انتقال گاز، انتقال برق، تأسیس نیروگاه برق آبی، احداث خطوط مواصلاتی، رئوس فرصت‌های فعلی و پیش‌روی دو کشور است. یکی از ظرفیت‌های دیپلماسی علمی در مناسبات دوجانبه، فعال شدن ارتباط جوامع علمی دو کشور در جهت پیشبرد این همکاری‌ها است. دین ارمنستان مسیحیت گریگوری و غیر تیشیری است. از این‌رو، ایران و ارمنستان نمی‌توانند حوزه‌های هدف تبلیغات مذهبی برای یکدیگر باشند. همین موضوع می‌تواند، تسهیل‌کننده بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی دوطرف به‌ویژه در چارچوب بعد فرهنگی دیپلماسی علمی باشد. ارمنستان و ایران پژوهشکده‌هایی در حوزه‌های سیاست خارجی و مطالعات منطقه‌ای دارند. با توجه به بحران‌ها و شرایط پیچیده و پویای منطقه و نقش این مراکز در تحلیل شرایط و یاری به سیاست خارجی کشورهای متبوع، فراهم آوردن زمینه تعامل و تشریک مساعی این مراکز می‌تواند یکی از وجوه همکاری‌های دو کشور در چارچوب دیپلماسی علمی باشد.

فعالیت‌های رقیبان ایران در حوزه دیپلماسی در روابط با ارمنستان

بسیاری از رقبای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ایران به تأسیس مدرسه و دانشگاه و انواع همکاری‌های علمی با کشورهای به‌جا مانده از اتحاد شوروی مبادرت ورزیده‌اند تا تحقق اهداف گسترده‌تر سیاست خارجی خود را در بلندمدت آسان‌تر کنند (کولایی و علیزاده، ۱۳۹۶: ۱۰). بخش عمده‌ای از این فعالیت‌ها در چارچوب دیپلماسی علمی این کشورها صورت گرفته است. ارمنستان در بین کشورهای هم‌سود یکی از اهداف مهم رقیبان منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ایران در حوزه دیپلماسی علمی است. در این بین ارمنستان و ترکیه روابط رسمی سیاسی ندارند از این‌رو، ایران در ارمنستان دست‌کم در حوزه دیپلماسی علمی، رقیب جدی آن در سایر کشورهای پیرامونی را در مقابل ندارد. از سوی دیگر به‌دلایل مختلف از جمله ارتباطات گسترده بین‌المللی ارمنستان، فعالیت‌های علمی شماری از قدرت‌ها در این کشور جدی است. در ارمنستان شعبه‌های چهار دانشگاه دولتی روسیه و یک دانشگاه دولتی اوکراینی فعال هستند (University Directory Worldwide). از طرفی، چهار دانشگاه خصوصی بین‌المللی هم در ارمنستان فعال هستند. فعالیت این دانشگاه‌ها را می‌توان بخشی از دیپلماسی علمی کشورهای دیگر در ارمنستان دانست. فعالیت شعبه‌های انتشارات برخی

دانشگاه‌های برتر دنیا در ارمنستان را نیز می‌توان در چارچوب دیپلماسی علمی این کشورها دانست (Armenpress, 8 Dec 2006).

چین از قدرتهایی است که مناسبات آن با ارمنستان رشد روزافزونی داشته است. از ۳۹ موافقت‌نامه حاصل شده میان دو کشور تا ۱۵ سپتامبر ۲۰۱۸، دوازده مورد در موضوع همکاری فنی - اقتصادی، سه مورد با موضوع آموزش، یک مورد همکاری علمی، یک مورد همکاری در حوزه علوم پزشکی، یک مورد همکاری‌های علمی - فنی و یک مورد همکاری صنعت نظامی - فناوری بوده است (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 1 July 2019). ۱۹ مورد از ۳۹ موافقت‌نامه منعقد شده بین چین و ارمنستان در حیطه دیپلماسی علمی می‌گنجد. یکی از موافقت‌نامه‌های طرفین که در مارس ۲۰۱۵ امضا شده است به رسمیت شناختن متقابل مدارک علمی تحصیلی است. موافقت‌نامه‌ای که می‌تواند تسهیل‌گر تبادل دانشجو بین دو کشور باشد.

نتیجه‌گیری

نتایج این مقاله ضمن تأیید فرضیه نویسندگان نشان داد که دیپلماسی علمی در روابط دو کشور نیز از الگوی حاکم بر روابط دو کشور یعنی ظرفیت‌های خوب، زمینه‌های به نسبت مهیا، اراده‌های مثبت سیاسی و اعتماد متقابل، اما نتایج نامتناسب با انتظاراتها و امکانات، پیروی می‌کند. در این میان دیپلماسی علمی در روابط طرفین جایگاه ضعیف‌تری نیز در مقایسه با بسیاری دیگر از جنبه‌های روابط دارد. فروگاسته شدن بخش مهمی از دیپلماسی علمی به بعد نیروی انسانی و یا موضوع دانشجویان مصداق این وضعیت است. زمینه‌های مناسب مانند نزدیکی جغرافیایی و فرهنگی، برقراری رژیم لغو روایت دوطرفه، وجود اسناد بالادستی، موافقت‌نامه‌های مختلف و نیز بدیل‌هایی مانند جامعه ایرانی ارمنی به منزله پل بالقوه مناسبات دو کشور این انتظار را پدید می‌آورد که دستاوردهای بیشتری در حوزه دیپلماسی علمی در مناسبات دوجانبه ایجاد شود. مؤلفه‌هایی مانند اقتصاد ضعیف ارمنستان، آشنایی اندک ایرانیان با زبان‌های ارمنی و روسی، اولویت نداشتن همکاری علمی با کشورهای همسایه و به‌ویژه کشورهای هم‌سود به دلیل تفاوت‌ها در استانداردها و نظام دانشگاهی، اولویت مراکز علمی و دانشگاه‌های غربی برای دانشجویان برجسته و اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های ایران برای ادامه تحصیل و یا انجام طرح‌های مشترک تحقیقاتی،

مسئله محور نبودن ارتباط دانشگاهی ایران و ارمنستان و اکتفا به دیدارهای مقام‌های دو طرف و امضای تفاهم‌نامه‌ها و جدیت نداشتن برای اجرایی شدن توافق‌ها از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی است که دیپلماسی علمی را به جنبه ضعیفی در روابط ایران با ارمنستان تبدیل کرده است.

مسئله محور کردن و در نتیجه تضمین مناسبات علمی، مستلزم ابتکارهایی از سوی دو کشور است. همکاری‌های علمی و فنی در زمینه‌های علایق مشترک مانند ساختن نیروگاه برق‌آبی، خطوط انتقال برق، لوله‌های انتقال گاز، راه‌سازی و فعالیت‌های عمرانی در این مورد ثمربخش است. بخش مهمی از روابط ایران و ارمنستان براساس پیوندهای فرهنگی و تاریخی است. اشراف بر این حوزه‌ها و تولید محتوای پژوهشی مشترک در این عرصه‌ها، خدمت موثری به دوستی‌ها و همکاری‌های دو کشور است. در این زمینه تقویت مناسبات علمی با مراکز ایرانشناسی، قفقازشناسی و شرقشناسی ارمنستان ضروری است. در پرتو روابط خوب ارمنستان با قدرت‌های برتر علمی جهان و ظرفیت‌های دیاسپورای ارمنی، می‌توان برای تشکیل مثلث‌های علمی با حضور ایران، ارمنستان و کشورهای دیگر اقدام کرد. همکاری علمی دو کشور در حوزه محیط زیست مانند مسایل زیست‌محیطی رودخانه مشترک ارس می‌تواند از مصادیق کاربرست دیپلماسی علمی باشد. ایجاد هماهنگی بین وزارتخانه‌ها و نهادهای مربوط در ایران با محوریت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، وزارت امور خارجه و معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری در زمینه گنجاندن و اجرایی کردن پیوست‌های همکاری‌های علمی و پژوهشی در تفاهم‌نامه‌ها و قراردادهای با ارمنستان ضروری است.

منابع و مآخذ

- آهارونیان، لئون (۱۳۸۷)، *روزهایی از زندگی طوفانی من*، جلد دوم، تهران: نشر ثالث.
- *ایرنا* (۳ آبان ۱۳۹۸)، "گسترش همکاری روی میز دانشگاه تربیت مدرس و مراکز علمی ارمنستان"، قابل دسترسی در: irna.ir/news، تاریخ مراجعه: ۵ آذر ۱۳۹۸.
- *ایسنا* (۱۶ تیر ۱۳۹۶)، "وزرای علوم ایران و ارمنستان یادداشت همکاری امضا کردند"، قابل دسترسی در: <http://www.isna.ir>، تاریخ مراجعه: ۱۲ شهریور ۱۳۹۸.
- *ایسنا* (۲۲ فروردین ۱۳۹۸)، "نخست وزیر ارمنستان: روابط خوبی با ایران داریم"، قابل دسترسی در: <http://www.isna.ir>، تاریخ مراجعه: ۲۵ مرداد ۱۳۹۸.
- *ایسنا* (۲۳ مرداد ۱۳۹۵)، "لغو روایید میان ایران و ارمنستان اجرایی شد"، قابل دسترسی در: <http://www.isna.ir>، تاریخ مراجعه: ۱۷ مرداد ۱۳۹۸.
- *ایلنا* (۳۰ خرداد ۱۳۹۶)، "انعقاد و مبادله تفاهم‌نامه همکاری سازمان مدیریت صنعتی با دانشگاه گلدزور ارمنستان"، قابل دسترسی در: <http://www.ilna.news>، تاریخ مراجعه: ۳ آبان ۱۳۹۸.
- بادالیان، گارنیک (۱۳۹۶)، *روزشمار روابط بیست ساله جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ارمنستان (۲۰۱۲-۱۹۹۲/۱۳۹۰-۱۳۷۰)*، ترجمه تورج خسروی و گارون سارکسیان، تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر.
- برنامه اجرایی همکاری‌های آموزشی، پژوهشی و فناوری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری ارمنستان برای سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۸۹ (۲۰۱۳-۲۰۱۰).
- پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (۲۷ شهریور ۱۳۹۲)، "گزارش سفر هیئت پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به ارمنستان"، قابل دسترسی در: <http://www.ihcs.ir>، تاریخ مراجعه: ۵ تیر ۱۳۹۸.
- *خبرگزاری صداوسیما* (۸ شهریور ۱۳۹۶)، "امضای تفاهم‌نامه همکاری بین دانشگاه پیام نور و دانشگاه دولتی ایروان"، قابل دسترسی در: <http://www.iribnews.ir/fa/news>، تاریخ مراجعه: ۱۴ شهریور ۱۳۹۶.
- *خبرگزاری مهر* (۱۰ آذر ۱۳۹۸)، "توسط رایزنی فرهنگی ایران در ارمنستان صورت گرفت؛ تجهیز کرسی ایران‌شناسی دانشگاه دولتی ایروان به کتاب‌های ایرانی"، قابل دسترسی در: <http://www.mehrnews.com/news>، تاریخ مراجعه: ۲۵ آذر ۱۳۹۸.
- *خبرگزاری مهر* (۸ اسفند ۱۳۹۷)، "انعقاد تفاهم‌نامه همکاری بین دو دانشگاه جندی شاپور دزفول و ایروان"، قابل دسترسی در: <http://www.mehrnews.com>، تاریخ مراجعه: ۱۳ شهریور ۱۳۹۸.

- دانشگاه آزاد اسلامی، اداره کل بین‌الملل (۱۳۹۶)، "تفاهم‌نامه‌ها"، قابل دسترسی در: <http://intl.iau.ir>، تاریخ مراجعه: ۱۲ تیر ۱۳۹۸.
- دانشگاه صنعتی امیرکبیر (۱۵ مهر ۱۳۹۸)، "تأکید سفیر جمهوری ارمنستان در ایران بر همکاری دانشگاه‌های دو کشور"، قابل دسترسی در: aut.ac.ir/616، تاریخ مراجعه: ۲۸ مهر ۱۳۹۸.
- دانشگاه صنعتی امیرکبیر (۳ آذر ۱۳۹۸)، "استاد دانشگاه امیرکبیر موفق به دریافت جایزه علامه طباطبایی شد"، قابل دسترسی در: aut.ac.ir/1508، تاریخ مراجعه: ۱۴ آذر ۱۳۹۸.
- دفتر نمایندگی دانشگاه پیام نور، ایروان (۹ دی ۱۳۹۷)، "امضا یادداشت تفاهم دانشگاه دولتی ایروان و دانشگاه پیام نور"، قابل دسترسی در: armenia.pnu.ac.ir، تاریخ مراجعه: ۳ آذر ۱۳۹۸.
- روزنامه شرق (۷ اسفند ۱۳۹۷)، "گفت‌وگو با گارنیک آساطوریان، ایران‌شناس و رئیس انستیتوی شرق‌شناسی دانشگاه اسلونی ایروان؛ ضرورت گسترش مناسبات ایران و ارمنستان"، شماره ۳۳۷۶، صص ۱۲ و ۱۵.
- روزنامه شرق (۹ مرداد ۱۳۹۶)، "گفت‌وگو با رئیس‌جمهور ارمنستان در آستانه سفر به ایران: ارمنستان دروازه امن به اروپا"، شماره ۲۹۴۱، صص ۱ و ۶-۷.
- عطایی، فرهاد (۱۳۹۱)، "ایران و کشورهای قفقاز جنوبی"، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، سال پنجم، بهار و تابستان، شماره دهم، صص ۱۱۹-۱۳۷.
- فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، "شاخه ریاضی"، قابل دسترسی در: ias.ac.ir، تاریخ مراجعه: ۱۳ شهریور ۱۳۹۸.
- کلینی، محمدفرهاد (آبان ۱۳۹۵)، پاسخ کتبی به پرسش‌های طرح دیپلماسی علمی جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی.
- کولایی، الهه (۱۳۸۹)، *سیاست و حکومت در اوراسیای مرکزی*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- کولایی، الهه و حمیدرضا عزیزی (۱۳۹۶)، "دیپلماسی علمی ایران در روابط با گرجستان"، *فصلنامه سیاست*، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۷، شماره ۴، صص ۱۰۴۵-۱۰۶۴.
- کولایی، الهه و شیوا علیزاده (۱۳۹۶)، "دیپلماسی علمی ایران در قفقاز جنوبی؛ مطالعه ی موردی: جمهوری آذربایجان"، *دوفصلنامه سیاست و روابط بین‌الملل*، دوره ۱، شماره ۱، صص ۹-۳۱.
- کولایی، الهه و مهناز گودرزی (۱۳۹۴)، "تأثیر تحولات روابط ارمنستان و ترکیه بر روابط ارمنستان و ایران"، *فصلنامه ژئوپلیتیک*، سال یازدهم، بهار، شماره ۳۷، صص ۳۸-۷۰.
- گروه تاریخ دانشگاه تهران و بنیاد مطالعات قفقاز (۳۰ آبان ۱۳۸۵)، "بحران قره‌باغ و نقش آفرینی قدرت‌های خارجی، سخنران محمدفرهاد کلینی".

- محسنی سهی، هدی سادات و محسنی سهی، فریبا سادات (۱۳۹۴)، "تاثیر دیپلماسی علم و فناوری بر قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران"، دو فصلنامه مدیریت در دانشگاه اسلامی، سال چهارم، بهار و تابستان، شماره ۱.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۷۵)، "قانون موافقتنامه همکاری‌های فرهنگی، علمی و آموزشی بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری ارمنستان"، قابل دسترسی در: <http://rc.majlis.ir/fa>، تاریخ مراجعه: ۲۴ مرداد ۱۳۹۸.
- مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱ آبان ۱۳۹۸)، "نخستین شماره از فصلنامه تخصصی پژوهش‌های زبانی - ادبی قفقاز و کاسپین منتشر شد"، قابل دسترسی در: <http://cgie.org.ir>، تاریخ مراجعه: ۱۵ آذر ۱۳۹۸.
- مرکز مطالعات اوراسیای مرکزی (۱۱ آبان ۱۳۹۵)، "دومین میزگرد سفیران سابق جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی با حضور دکتر الهه کولایی، سیدعلی سقاییان، احد قضایی، ناصر حمیدی زارع، مجید صمدزاده صابر و محمد رئیسی".
- مرکز مطالعات اوراسیای مرکزی (۴ آبان ۱۳۹۵)، "نخستین میزگرد سفیران سابق جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی با حضور دکتر الهه کولایی، احمد سبحانی، محسن پاک‌آیین و علیرضا بیکدلی".
- مرکز مطالعات اوراسیای مرکزی دانشگاه تهران (۲۶ بهمن ۱۳۹۰)، "پنجاه و یکمین نشست تخصصی: بیست سال روابط جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ارمنستان"، قابل دسترسی در: cces.ut.ac.ir، تاریخ مراجعه: ۲۵ تیر ۱۳۹۸.
- مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه (۱۵ مرداد ۱۳۸۹)، "همایش بین‌المللی «ارمنستان؛ تجارب پیشین، چشم‌انداز فرارو» برگزار گردید"، قابل دسترسی در: ipis.ir، تاریخ مراجعه: ۱۶ مرداد ۱۳۸۹.
- معاونت پژوهشی دانشگاه تهران (۱۲ آذر ۱۳۹۸)، "تفاهم‌نامه‌های بین‌المللی"، قابل دسترسی در: research.ut.ac.ir، تاریخ مراجعه: ۱۶ آذر ۱۳۹۸.
- نیکوقوسیان، آرمیک (۱۳۸۹)، "مروری بر زندگی و فعالیت‌های علمی دکتر کارو لوکاس (۱۳۲۸-۱۳۸۹ش)", فصلنامه فرهنگی پیمان، سال چهاردهم، پاییز، شماره ۵۳، صص ۳۹-۵۲.
- هاروتونیان، ادوارد (۱۳۹۲)، "انجمن‌های مستقر در پیرامون کلیسای مریم مقدس تهران"، فصلنامه فرهنگی پیمان، سال هفدهم، زمستان، شماره ۶۶، صص ۶۲-۸۲.
- هرسیج، حسین و مجتبی تویسرکانی (۱۳۸۷)، "چشم‌انداز سیاسی روابط فرهنگی ایران و ارمنستان؛ بررسی اصول نواقع‌گرایی"، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، زمستان، شماره ۶۴، صص ۴۹-۷۰.

- همشهری دیپلماتیک، نشریه سیاسی - تحلیلی (۱۳۹۳)، "میزگرد بررسی روابط ایران و ارمنستان؛ مرز کوتاه، ریشه بلند"، پاییز، شماره ۸۴، صص ۵۰-۵۹.
- وسکانیان، وارطان (۳۰ دی ماه ۱۳۹۵)، پاسخ شفاهی به پرسش‌های طرح دیپلماسی علمی جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی.
- یادداشت تفاهم میان وزارت علوم، تحقیقات و فناوری جمهوری اسلامی ایران و وزارت آموزش و علوم جمهوری ارمنستان پیرامون همکاری در زمینه‌های علوم، آموزش و تحقیقات (۱۲ بهمن ۱۳۷۹ برابر با ۳۱ ژانویه ۲۰۰۱).
- یادداشت تفاهم وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دولت جمهوری اسلامی ایران و وزارت آموزش و علوم دولت جمهوری ارمنستان پیرامون همکاری در زمینه‌های علوم، آموزش و تحقیقات با هدف شناسایی و ارزشیابی متقابل مدارک مربوط به مؤسسه‌های آموزش عالی و مدارج علمی میان دو کشور (۶ دی ۱۳۸۰ برابر با ۲۷ دسامبر ۲۰۰۱ میلادی).
- Armenpress (8 Dec 2006), "Branch of Oxford University's Publishing House Opens in Yerevan", Available at: <http://armenpress.am/eng/news/518589>, Accessed on: 21 Sep 2019.
- Hormats, Robert D. (March 2012), "Science Diplomacy and Twenty – First Century Statecraft", *Science & Diplomacy*, Vol. 1, No. 1, available at: <http://www.sciencediplomacy.org/perspective/2012/science-diplomacy-and-twenty-first-century-statecraft>, Accessed on: 2 May 2019.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (1 July 2019), "Bilateral Relations, China", Available at: <http://www.mfa.am/en/country-by-country/cn/>, Accessed on: 5 Nov 2019.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (5 April 2019), "Bilateral Relations, Islamic Republic of Iran", Available at: <http://www.mfa.am/en/country-by-country/ir/>, Accessed on: 8 May 2019.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (7 June 2019), "International organizations: Eurasian Economic Union", Available at: <http://www.mfa.am/en/international-organization/6>, Accessed on: 28 Sep 2019.
- Moniquet, Claude and William Racimora (17 Jan 2013), "The Armenia – Iran Relations; Strategic implication for security in the South Caucasus Region", *European Strategic Intelligence & Security Center*, pdf Available at: <http://www.esisc.org/upload/publications/analyses/the-armenian-iran-relationship/Armenian-Iran%20relationship.pdf>.
- President of the Republic of Armenia (24 June 2016), "Speech of the President of the Republic of Armenia Serzh Sargsyan at the Meeting of his Holiness Pope Francis with the Representatives of the Armenian Authorities, Public and Diplomatic Corps accredited in Yerevan", Available at: <http://www.president.am/en/statements> -and -

-
- messages/item/2016/06/24/President-Serzh-Sargsyan-reception-in-honor-Rome-Pope-speech/, Accessed in: 22 June 2019.
- Proença, Amanda and Rodolfo Contreras (6 April 2017), “The World's First Christian country”, *BBC*, Available at: <http://www.bbc.com/travel/story/20170330-the-worlds-first-christian-country>, Accessed on: 6 May 2019.
  - Ruffini, Pierre – Bruno (2017), *Science and Diplomacy: A New Dimension of International Relations*, Paris: Springer.
  - Smerdjian, Harout Harry (14 Jan 2013), “Christian Armenia and Islamic Iran: An unusual partnership explained”, *TheHill*, Available at: <http://thehill.com/blogs/congress-blog/foreign-policy/276961-christian-armenia-and-islamic-iran-an-unusual-partnership-explained>, Accessed on: 21 June 2019.
  - The Royal Society (Jan 2010), “New Frontiers in Science Diplomacy; Navigating the Changing Balance of Power”, Available at: <https://royalsociety.org/topics-policy/publications/2010/new-frontiers-science-diplomacy>, Accessed on: 2 May 2019.
  - Turekian, Vaughan (29 Nov 2018), “The Evolution of Science Diplomacy”, *onlinelibrary.wiley*, Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1758-5899.126622>, Accessed on: 10 May 2019.
  - Turekian, Vaughan C & Others (2015), “The Emergence of Science Diplomacy”, in: Lloyd S. Davis & Robert G Patman, *Science Diplomacy: New Day or False Dawn?*, US: World Scientific, pp. 3-24.
  - University Directory Worldwilde, “Armenia Universities Directory”, Available at: <https://www.university-directory.eu/Armenia/Armenia-Universities.html>, Accessed on: 18 Sep 2019.
  - Webometrics (2019), “Ranking Web of Universities: Armenia”, Available at: <http://www.webometrics.info/en/search/Rankings/armenia>, Accessed on: 8 Sep 2019.
  - Webometrics (2019), “Ranking Web of Universities: Iran (Islamic Republic of)”, Available at: <http://www.webometrics.info/en/Asia/Iran>, Accessed on: 8 Sep 2019.
  - Xinhuanet(22 March 2017), “Armenia, EU Initial Mutual Agreement on Partnership”, Available at: http://www.xinhuanet.com/English/2017-03/22/c_136146524.htm, Accessed on: 2 May 2019.